خاوەنی ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا   لێپرسراوی دەزگا: ئەنوەر حسێن

سەرپەرشتیارانی پرۆژەی چاپکردنی کتێب

د. لوقمان رەئوف   ئەرسەلان حەسەن

باوان عومەر   بابان ئەنوەر

سەرەتایەك لەسەر ئاسایشی سروشتی

توێژینەوەی چەمكو چوارچێوەكانی ئاسایشی سروشتی

بەهزاد ئەحمەدی لفوركی

وەرگێڕانی: ئەرسەلان حەسەن

2017

خاوەن ئیمتیاز: دەزگای ئایدیا
لێپرسراوی دەزگا: ئەنوەر حسێن

له بڵاوكراوەكانی دەزگای ئایدیا
زنجیره (180)

ناوی كتێب: سەرەتایەك لەسەر ئاسایشی سروشتی
بابەت: ئاسایشی ژینگە
نوسەر: بەهزاد ئەحمەدی لفوركی
وەرگێڕانی: ئەرسەلان حەسەن
دیزاین: ئومێد محەمەد
تایپو هەڵەچنی: كەیوان عومەر- نیاز كەمال- زریان رەحیم
ساڵی چاپ: 2017
چاپ: یەكەم
چاپخانە: حەمدی
تیراژ: 500 دانە
نرخ: 1500 دینار
لەبڵاوكراوەكانی: دەزگای ئایدیا بۆ فكرو لێكۆڵینەوە

www.ideafoundation.co
ideafoun@gmail.com
www.facebook.com/dezgai.idea
07701955a044 - 0533220180
سلێمانی - گردی سەرچنار- نزیک کۆمەڵگەی بەهاران

لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی كتێبخانە گشتییەكان
ژمارەی سپاردن (1251)ی ساڵی 2017ی پێدراوە

سەرەتایەک
لەسەر ئاسایشی سروشتی

توێژینەوەی چەمک و چوارچێوەکانی
ئاسایشی سروشتی

بەهزاد ئەحمەدی لفورکی
وەرگێڕانی: ئەرسەلان حەسەن

2017

پێش وتار

مرۆڤی سەردەمی پیشەسازی لەگەڵ زۆربوونی دانیشتوان و بە میکانیکیکردنی زۆربەی ڕەوتەکانی ژیان، کارەساتێك بەسەر ژینگەی سروشتیدا -کە ژیانی پێوە بەستراوەتەوە- دەهێنێت، کە ئاگای لە ئاکامەکانی نییە و تەنانەت کەمتەرخەمیشە. کاتێك ئەوە ڕوودەدات، کە شارەزایان لە داهاتودا فشارگەلێکی دیاریکراوی زیاتر سەبارەت بە دانیشتوان، سەرچاوەکان، وزە، ئاووهەوا، ئابوری و ژینگە، لەحکومەت-نەتەوەکان دەکەن و دەکرێت ئەو فشارانە متوربەی گۆڕانی «کولتوری» و «کۆمەڵایەتی» و «تەکنەلۆژیای خێرا» بکرێن و سەرچاوەی نوێ لە هەژاری و توندوتیژی و ناسەقامگیری بێننەئاراوە. ئەم توێژینەوەیە لەو ڕوانگەیەی سەرەوە پێناسەی (ئاسایشی سروشتی) و قەڵەمڕەوەکانی قوڵبوونەوەی کردووە. ئەگەرچی باسەکە لە چوارچێوەی بەرژەوەندی نیشتمانی ئەمەریکا و ئاسایشی نیشتمانییەکەی دەخرێتەڕوو، ئاکامە گریمانەییەکانی لەو گۆشەنیگاوە شرۆڤە دەکرێت، بابەتەکانی باسکراو دۆخێکی تێکڕاییتر و تەنانەت جیهانگیری هەیە و دەکرێت بۆ هەر وڵاتێك ڕاست بێت. لە سیاقی وتە ئەنجامگیری دەکرێت، کە گەرچی ئاسایشی سروشتی توانای نیشتمانییە، هاوکات دابینکردنی ڕێکاری بان نەتەوەیی و هاوکاری تەواوی وڵاتانی جیهان بەیەکەوە دەخوازێت.

پێشەکی

گەرچی ئەم وتارە، زانیاریی زانستیی دەوڵەمەند لەبارەی زۆربەی کێشەکانی ئەمەریکا لە بواری سەرچاوەی سروشتی ساڵەکانی داهاتوو دەخـاتـەڕوو، زیاتر وتارێکی شیاوی تێگەیشتنە هەتا وتارێکی لێکۆڵینەوەیی بێت.

ئـەو کێشانە لەگەڵ کێشەکانی دیکەی سەرچاوە سروشتییەکانی وەك ئاو، سودوەرگرتن لەزەوی، دابینکردنی خۆراك، دابینکردنی سەرچاوەکانی کانزا ناسوتەمەنییەکان و فرەیی بیۆلۆژیك لە پەیوەندیدان، بۆ نمونە، کاتێك باس لە لاوازی زیان بەرکەوتنی سوپای ئەمەریکا دەکرێت وەك یەکێك لە گرنگترین بەکارهێنەرەکانی نـەوت، چارەسەرە بەردەستەکان بۆ نەهێشتنی ئەو وابەستەییە بە ئاسانی سەردەکێشێت بۆ وابەستەییەکانی دیکە، کە لە ئاکامەکانی ئاسایش دامالڕاو نین، بۆ نمونە سودوەرگرتن لە خەڵوزی بەردین -کە ئەمەریکا ئێکجار زۆری هەیە- بە شێوەیەکی زۆر هاوکاریی گۆڕانی ئاووهەوای سەر زەوی دەکات، سودوەرگرتن لە ئەتانۆلی وەرگیراو لە دانەوێڵە، ئاکامگەلێکی بۆ نرخی ماددەی خۆراکی جیهان هەیە، کە لە سێ ساڵی رابردوو، تەشەنەی کردۆتە نائارامی چل وڵاتی دنیاوە، ئۆتۆمبێلە هیبریدییەکان وابەستەی مادەی کانزایی وەك «لیتیۆم»ن، کە تەنیا دەکرێت لەچەند وڵاتێکی وەك پۆلیڤیا -کە زیاتر لە 50%ی پاشەکەوتی لیتیۆمی جیهانی هەیە- چنگ بکەوێت. لاپەڕەی خورشیدیش لە مادەی وەك «گالیۆم» دروستدەکرێن، کە لە 99%یان ئەمەریکا هاوردەی دەکات و زۆربەی زانیاری دنیا لەبارەی ئاستی پاشەکەوتی، شایستەیی دەرهێنانییان نییە. ئەگەرچی نازانین کە چین نزیکەی لە 40%ی بەکارهێنانی گالیۆمی ئەمەریکا دابین دەکات.

هاوکات، چەندین میتۆد هەیە، کە دەکرێت بە هۆیانەوە گفتوگۆی پەیوەندی بە مافەکانی ئاو و پاراستنی ژینگە و ستراتیژییەکانی دیکەی ژینگەیی پێشبخرێت. هەروەها میتۆد زۆرە، کە بەبێ راگەیشتن بەو نیگەرانییانە، توانای هێنانەدی ستراتیژییەکانی ئاسایشی نیشتمانی بە هۆیانەوە ئاسان نییە، بۆ نمونە، زۆرجار ئۆباما بیری هێناوینەتەوە، کە ئاشتی لە ئەفغانستان چەندە پەیوەندی بە سەرکەوتنی سەربازییەوە هەیە، پەیوەندی بە پەرەپێدانی ئابوری و مەدەنی و سیاسیشەوە هەیە. لەکاتێکدا، بەگوێرەی راپۆرتی بەرنامەی ژینگەی رێکخراوی نەتەوەکان (UNEP) لە ساڵی 2003، زۆربەی سەرچاوە سروشتییەکانی ئەفغانستان زیانێکی قورسیان بەرکەوتووە و هەرجۆرە نۆژەنکردنەوەیەك، پەیوەندی بە ژیانەوەی ئەو سەرچاوانەوە دەبێت. کەوایە هێنانەدی ئامانجەکانی ئەمەریکا لە ناوچەکە، پەیوەندی تـەواوی بە تواناکانیەوە دەبێت لە گرێدانی سەرچاوە سروشتییەکان بە ئاسایشی نیشتمانییەوە، هەربۆیە گفتوگۆ لەمەڕ گۆڕانی ئاو و هـەوا، دەبێتە تەوەرێکی سەرەکی پەیوەندی نێوان چین و ئەمەریکا لە ساڵانی داهاتوو.

ئاسایشی نیشتمانی فاکتەرێکی زۆر سەرەکییە، کە لە ستراتیژیەتی ئاسایشی نیشتمانی ئەمەریکادا، بۆتە جێگەی چاولێپۆشین و خەمساردی. لە درێژەیدا، رەهەندی جیاجیای ئاسایشی نیشتمانی دەخرێتە بەرباس و لێکۆڵینەوە، کە بریتیین لە: بەکارهێنانی سەرچاوەکان (بە تایبەت وزەی مادده کانزاییەکان و ئاو و زەوی) و ئاکامەکانی بەکارهێنان (گۆڕانی ئاو و هەوا و فرەجۆری ژینگە). بەدەربڕینێکی باشتر، نەك تەنیا ئاکامەکانی ئاسایشی هەریەك لەبوارەکانی سەرەوە، بەڵکو شێوازی پەیوەندییان بەیەکەوە و هۆکارەکانی دیکە، وەك هۆکارەکانی بەشی تایبەتی شرۆڤە دەکرێن. کێشەی حکومەتی ئەمەریکا تەنیا باسکردنی کێشەکانی ئاسایشی سروشتی نییە، بەڵکو چارەسەری چەندلایەنەیانە، کە سەربکێشێت بۆ ئاسایش هەروەها کێشەی جدی بۆ خۆیەتی.

ئاسایشی سروشتی چییە؟

لە سەدەی 21، ئاسایشی وڵاتان بە شێوەیەکی فراوان پەیوەندی بە ئاسایشی سەرچاوەکانی سروشتی یان ئاسایشی سروشتییەوە دەبێت. ئابوری جیهانی مۆدێرن وابەستەیە بە دەستگەیشتن بە وزە، ماددە کانزاییەکان، ئاو و زەوی لەباری کشتوکاڵ بۆ دابینکردنی پێداویستیی رۆژانەی دانیشتوانی سەر زەوی، دەستگەیشتنێکی ئەوتۆ هەرگیز زامنکراو نییە. هاوکات، بەکارهێنانی زۆروزەوەندی سەرچاوە سروشتییەکان ئاکامەکانی وەك گۆڕانی ئاو و هەوا یان لەناوچوونی فرەیی ژینگەی بەداوادایە، کە ئاسایشی ئەمەریکا و وڵاتانی دیکەی سەرانسەری دنیا دەخاتە مەترسییەوە. ئاسایشی سروشتی بەمانای دابینکردنی دڵنیایی یان مسۆگەر، بەردەوام پێویست و شایانی دەستپێگەیشتنی سەرچاوە سروشتییەکانە بە ئابوریی مۆدێرنی جیهان. ئەمەریکا بۆ گەیشتن بە ئاسایشێکی وەها، پێویستی بە نیشاندانی کاردانەوەی گونجاوە بە کێشە تازە سەرهەڵدراوەکانی سەرچاوە سروشتییە ستراتیژییەکانی لە گۆڕاندا. ئەو نیگەرانییانە بە ناچاری نوێ نین و تەنانەت لە دەقی شەڕ، بەردەوام دەستگەیشتن بە سەرچاوەکان نیگەرانی جدی بووە، بۆ نمونە، لە جەنگی جیهانی دووەم هەردوولا لە روانگەی سوتەمەنییەوە لە تەنگانەدا بوون. جەنەراڵ جۆرج پاتن لەکاتی شەڕ، بۆ هاوسەرەکەی نوسی: (ئەگەر تەنیا دەمتوانی بڕێك بەنزین بدزم، ئەو شەڕەم دەبردەوە)، تەنانەت ئەمڕۆ سوپای ئەمەریکا هێڵەکانی بۆڕیی گواستنەوەی سوتەمەنی، لە بەرامبەر پەلاماری بەردەوامی دوژمنان دەپارێزێت.

لە جۆرج کنان لە ساڵی 1970ەوە بیگرە تا رۆبەرت گەیتس، وەزیـری بەرگری لە ساڵی 2008، شارەزایان و تیۆرسێنان و داکۆکیکارانی قەڵەمڕەوی ئاسایشی نیشتمانی زۆر لەمێژە، تێگەیشتون سەرچاوە سروشتییەکان، ئاکامی ئاسایشییان هەیە. دوای جەنگی سارد، بابەتەکانی ژینگە تەنیا و گرنگترین توخمەکانی ئاسایشن یان نا؟ ببێتە باسێکی جدیتر لە رابـردوو. سیاسەتکارانی وەك ئەلگۆر و جەیمس بیکەر، وەزیـری کاروباری دەرەوەی پێشو، شارەزایانی وەك جەسیکا تی میتۆز، جفری دابلکۆ، پیتەر گلیك، تۆماس هۆمەر دیکسۆن، هال هاروی و رۆبێرت کاپڵان فۆڕمییان بەو باسە داوە و بۆ یەکێك لەژێر گروپە گرنگەکانی توێژینەوەی ئاسایشییان گۆڕیووە.

لە ئێستادا، نیگەرانییەکانی پەیوەند بە سەرچاوە سروشتییەکان لە پێکهاتەی جیاوازدا خرایەڕوو، چونکە ناوچەی ستراتیژی جیهانی بە شێوەیەکی فراوان گۆڕاوە. روسیا، چین و وڵاتانی دیکەی تازە دەرکەوتو (یان دووبارە دەرکەوتوتەوە)، باسێکی هاوسەنگی نائاسایی دەسەڵات و سامانی جیهانین و بە وتەی ئەنجومەنی زانیاری نیشتمانی (NIC)، تایبەتمەندییەکانی سەدەی 21 دیاری دەکەن. ئەو گۆڕانە بینراوە: کەسانی زۆر لەناوچە جیاجیاکانی دنیا سود لە ستانداردەکانی ژیانی باشتر وەردەگرن و دەستییان بە تەکنەلۆژیا نوێیەکان گەیشتووە. بە وتەی ئەنجومەنی زانیاری نیشتمانی ئەو گۆڕانە بەو مانایەیە، کە ساڵی 2025 بە 1,5 ملیار کەس دانیشتوانی زیاتر و لەگەڵ گەشەکردنی

ئابوری پێشبینی نەکراو، فشاری زیاتر لە سەرچاوەکان -بە تایبەت وزە، خۆراك و ئاو- دەکرێت و دەستەبەرکردنی داواکارییەکانی ئەوکاتە، رووبەڕووی کێشە دەبێتەوە.

ئەو ناوە تازەیەی ستراتیژی، کە وڵاتان چۆنچۆنی ئاسایشی خۆیان پێناسە دەکەن و دەستیان پێیدەگات، لە گۆڕاندایە. سەرباری نیگەرانیگەلێك -هەم لە بەشی ژینگە و هەم لە بەشی بەرگری- لەبارەی بەئاسایشکردنی ململانێکانی سەرچاوەگرتوو لە سەرچاوە سروشتییەکانی وەك گۆڕانی ئاو و هەوا (بۆ نمونە سودوەرگرتنی نائاسایی لە چوارچێوەی ئاسایش بۆ تێگەیشتن لەو ململانێیانەی، کە ئاسایشی نین) هەیە و دروست نەخراونەتەڕوو. ئەو نیگەرانییانە گونجاوترە، کە دەربارەی بەسەربازیکردنی ململانێکان خرابنەڕوو، نەك بە ئاسایشکردنیان، بۆ نمونە، گۆڕانی ئاو و هەوا هەڕەشەیەك نییە، کە سەربازەکان بتوانن پەلاماری بدەن و شکستی پێبهێنن، بەڵکو هەڕەشەیەکە، کە ئاسایش و سەلامەتی هەر ئەمەریکییەك -بە هۆی کاریگەری بەسەر سەقامگیری جیهانی و حکومەتە ناوچەییەکان- دەخاتە ژێر کاریگەرییەوە.

کەوایە، هەڕەشەی ئاسایش بەردەوام ماهیەتی سەربازییان نییە و ئامڕازەکانی سەربازی تاکە ڕێگەی گەیشتن بە ئاسایش نین، کە رۆبەرت گەیتس، وەزیری بەرگری ئەمەریکا، چەندینجار ئاماژەی پێکردووە. بە وتەی گەیتس لە ئازاری 2009 (ململانێی تەکنەلۆژیاکانی ئەمەریکا ناتوانرێت تەنیا بە ئامڕازەکانی سەربازی چارەسەر

بکەیت، بەڵکو پێویستییان بە بۆچوونەکانی پشتگیریکراوی هەمەلایەنەی حکومەتە)، وەك نموونە، هەم لە ئەفغانستان و هەم لە عێراق، حکومەتی ئەمەریکا ملیاران دۆلاری لە تیمەکانی نۆژەنکردنەوەی پارێزگاکان و سەرمایەگوزاری کـردووە تا ژێرخانی ناسەربازی عێراق ببووژێنێتەوە، کە دامـەزراوە و سیستمەکانی حکومەت بەشێکن لێی. لەبنەڕەتدا کارکەران و ئامانجی ئەوجۆرە هەوڵانە سەربازی نین. بە بەشێکی گرنگی شەڕی سەربازی بۆ شکستپێهێنانی ئاژاوەگێڕان و هێنانەئارای سەقامگیری لە ناوچەکە ئەژماردەکرێن. کاپتن دەنیس بلایر، بەڕێوەبەری زانیارییە نەتەوەییەکانی ئەمەریکا، لە شایەتحاڵی ئەو دواییەی خۆی رایگەیاندووە، کە گەورەترین هەڕەشەی هەمەلایەنەی ئەمەریکا لە ئێستادا، قەیرانی دارایی جیهانە و دیسانەوە دەبێت بوترێت هەڕەشەی ئاسایشە، نەك سەربازیی. هەروەك بلایر لە شایەتحاڵییەکەی پشتڕاستی کردۆتەوە، پێناسەی کۆن و ناسراوی ئاسایشی نیشتمانی زۆر داخراوە و پانتایی ململانێکانی ئێستای فرەلایەنەی ئەمەریکا لەخۆناگرێت. جگە لەوەی لە زۆر لاوە سودوەرگرتن لە تێکڕای وڵاتان بۆ وەڵامدانەوەی ململانێکانی ئێستا بەس نییە، بۆ نموونە، بەشی تایبەتی رۆڵی گرنگ دەبینێت لە هێنانەدەری وڵات لە قەیرانی دارایـی جیهانی یاخود دابینکردنی ئاسایشی سروشتی.

رەنگە ئاسایشی سروشتی لە هەندێك کاتی وەك گەیاندنی یارمەتی، پێویستی بە کاردانەوەی سەربازی بێت،

بەڵام خۆی لەخۆیدا هەڕەشەی سەربازی نییە. سەرچاوە سروشتییەکان دەتوانن لە ڕێگەی جیاجیاوە لە فۆڕمپێدان بە ناوچەی ستراتیژی و کاریگەربوون بەسەر ئامانجەکانی سیاسەتی دەرەوە، ئابوری و سەربازی ئەمەریکا رۆڵیان هەبێت. یەکەم، وڵاتانێك کە پەیوەستن بە داهاتی سەرچاوە سروشتییەکانەوە، لە کاتی هەرجۆرە وەستانێك لە دابینکردنی ئەو سەرچاوانە، ڕووبەڕووی ئاکامی ئابوری و ئاسایش دەبنەوە، بۆ نمونە ویلایەتە یەکگرتووەکان پەیوەندی بە زۆرێك لە هاوردەی ماددەی ستراتیژی وەك نەوت و کانەکانی ناسومەتەنی بۆ سودوەرگرتن لە ئابوری و بەرگرییەوە هەیە. ئەو پەیوەندییە بە هاوردە خۆی لەخۆیدا بە ناچاری هەڕەشە یان کێشە نییە و تەنانەت لەکاتی ویستراودا هۆکارێکە، دەتوانێت خۆشگوزەرانی جیهانی هەمەگیر و وڵاتانی لایەنی بەرامبەری ئەمەریکا، سەقامگیر بکات.

کاتێك وابەستەیی بە هاوردە، بۆ کێشەیەکی ستراتیژی دەگۆڕێت، کە سەرچاوەکان بە زۆری سەنتراڵ بن و داواکاری بەرەو زیادبوون بێت و جێگرەوەی ئەو سەرچاوانە سنوردار بێت. لە هەلومەرجێکی ئەوتۆی وەك بایکۆتی نەوتی عەرەبەکان لە ساڵی 1973، پاڵنەری سیاسی و جیۆستراتیژی یان سەقامگیری ناوچە بەرهەمهێنەرەکان بۆ گرژی بەرچاو دەگۆڕێن. لە بوارەکانی دیکەدا، وڵاتانی دیاری دابینکەری مادەی خاو دەتوانن کاریگەرییان بەسەر دینامیکی بازاڕاوە هەبێت و بەرهەمهێنەرەکانی دیکە لە گۆڕەپانەکە بکەنە

دەرەوە، بۆ نمونە، ئەمەریکا لە ساڵی 1995 بەدواوە پێویستی بە تەنگستەن (توخمی کیمیاوی کانزایی قورس، بە ژمارەی ئەتۆمی 74 و کێشی ئەتۆمی 183,85، کە کانزایەکی پتەو و چەکوچخۆرە: ولفارم) نییە و ئەگەرچی لەسەدا پێنجی پاشەکەوتی تەنگستەنی دنیای لەبەردەستە، نزیکەی دە هەزار تەن لە ساڵی 2007، داهاتی هاوردەی هەبووە. تەنگستەن بەکارهێنانی جیاجیای هەیە و گرنگترینییان لە پیشەسازییە سەربازییەکان (بەهێزکردنی ستیل)ە. هۆکارێکی وابەستەیی ئەمەریکا بە هاوردەی تەنگستەن ئەوەیە، کە توانای رکابەری کردنی چینی نییە لەسەر نرخی تەنگستەن، چین دوو لەسەر سێی پاشەکەوتی تەنگستەنی دنیای لەبەردەستە. بە دەستەواژەیەکی دیکە، وڵاتانی دەوڵەمەندی سەرچاوە سروشتییەکان دەتوانن لە سامانی خۆیان وەك ئامرازی ئابوری و دەسەڵات سودوەربگرن، بۆ نمونە روسیا لە هەناردەی گازی سروشتی خۆی بۆ کاریگەربوون بەسەر ئۆکراین، تورکیا، ئێران و تەواوی وڵاتانی خۆرئاوا و خۆرهەڵاتی ئەوروپا سودی وەرگرتووە، یان ئێران و ڤەنزویلا بۆ بەگژداچوونەوەی ئەمەریکا بە ئاشکرا سودییان لە سامانی وزەی خۆیان وەرگرتووە بۆ زیاد کردنی تواناکانیان.

هۆکارێکی ئاڵۆزی وابەستە بە هاوردە، نەبوونی زانیارییە لەبارەی زنجیرەی بەرهەمهێنانی جیهانییە. نەبوونی زانیاری دڵنیا دەربارەی ئاستی پاشەکەوتی نەوت و گازی شایانی دەرهێنان، دەتوانێت بەشێوەیەکی راستەوخۆ

کاریگەری بەسەر بازاڕەوە هەبێت، وەك نمونە، بازاڕ ڕۆڵی زۆروزەوەنــدی لە نرخی نەوتدا هەبووە لە ساڵەکانی 2007 – 2008، ئەوکاتە دیار نەبوو، کە بۆچی نرخی نەوت بەزۆری و خێرا لەزیادبووندایە؟ ڕەنگە ئێستا بتوانرێت بوترێت، کە ئەوکاتە بەرهەمهێنانی نەوت وەڵامگۆی خەرجی زۆروزەوەندی توندی چین نەبوو، بەڵام دیسانەوە ئەو پرسیارە دەکرێت، کە بۆچی بەرهەمهێنان، توانای وەڵامدانەوەی پێداویستییەکانی بازاڕی نەبووە. بێگومان زۆر زیادبوونی نرخی نـەوت، ڕۆڵــی -تەنانەت ڕۆڵی یەکلاییکەرەوەی- لە قەیرانی دارایی ئێستا و ئاکامی ئاسایشی تایبەتی هەبووە. لە پەیوەندی بە ماددەی کانەکانیشەوە، زانیاری بەردەست ڕاشکاوانە نییە و زنجیرەی بەرهەمهێنانی جیهانی، جێگەی شك و گومانە. ویلایەتە یەکگرتووەکان بەدروستی نازانێت، کە ئایا لەبەرامبەر بوونی وەستان لە دابینکردنی هەندێك ماددەی کانە ستراتیژییەکانی هاوردە، زیانی بەردەکەوێت یان نا؟ بەرنامەڕێژی بۆ بێئاگاییەکی وەها و ئیدارەدانی، بێگومان کێشەی ئاساییشە. پێویستە سەرنجت لەسەر ئەوەبێت، کە ئەڵقەکانی بەرهەمهێنان لە ڕوانگەی فیزیکییەوە زیان بەرکەوتوون: تێکڕای ژێرخانی دەرهێنان و دابەشکردنی وزە -لە هێڵی بۆڕییەوە بیگرە تا بەندەر و تۆڕەکانی دابەشکردنی کارەبای ناوخۆ- بەزۆری لەبەرامبەر پەلامارە تیرۆریستییەکان، کارەساتی سروشتی و نەپاراستن و چاودێری نەکردن زیـان بەرکەوتوون. دەکرێت چڕبوونەوەی بەرهەمهێنانیش لە شوێنێك کێشە

بۆ وڵاتانی بەرهەمهێنەر بخولقێنێت و لەڕێگەی جیاجیای وەك مشتومڕی سودوەرگرتن لە زەوی، لەنێوان جوتیاران و خاوەن کێڵگە ئاژەڵییەکان لە دارفۆر یان گرژی لەسەر ئاوی ئاودێری، سەریکێشایە ناجێگیری، بەڵام سەرچاوەکان بەشێوەی دیکەش پەلکێش دەکرێنە ناجێگیرییەوە، کە نـاوی جـۆراوجـۆری وەك (نەفرەتی سەرچاوەکان) یان (لێکدژی زۆر) هەیە. لەکاتێکدا کە ماددەی خاوی وەك نەوت یان کانزا گرنگەکان، سەرچاوەی دارایـی بەرچاو بە نسیبی وڵاتانی بەرهەمهێنەر دەکەن، ئەو سەرچاوە داراییانە لە زۆربەی وڵاتان بە هۆی کۆمپانیاکانی حکومەت، بە شێوەیەکی راستەوخۆ دەچێتە گیرفانی حکومەتەوە و بە نەخوازراوی ئامڕازی گەندەڵی و راکردن لە وەڵامدانەوە و هەرچی زیاتر زیانبەرکەوتوویی هێزە کاریگەرەکان بە سەر بازاڕ و لەدەرەوەی کۆنترۆڵی حکومەت، لەهەندێك لاوە داکشانی درێژماوەی گەشە دێنێتەئاراوە. جگە لەمە، ئەو ناوچانە زیانی قورسییان بەردەکەوێت، چونکە پاراستنیان دژوارە، ناتوانی قازانجهێن و پاشەکەوتییان ئاڵوگۆڕ بکەیت. بۆیە دەبێتە جێگە سەرنجی گروپە یاخییەکان و ئاژاوەگێڕان. تەنانەت ئەگەر نرخی ماددە خاوەکان نزم بێت، دیسانەوەش ئەو سەرچاوانە دەتوانن هۆکاری ناجێگیری بن، کە نائارامی مەدەنی لە زامبیا، سەرەتای ساڵی 2009 بـەدوای زۆر کەمکردنەوەی نرخی مسی نمونەیی جۆری باشدا دەگەڕێن.

سەرەڕای خەسارهەڵگرەکانی باسمانکردن، زۆر خەرجی خاڵێکی لاوازی دیکەیە، لە لایەك، وڵاتانێکی زۆر لەسەر

سەرچاوە ستراتیژییەکان رکابەری دەکەن و لە لاکەی دیکە، زیادکردنی خەرج، گۆڕانی ئاو و هەوا و لەناوچونی فرەیی ژینگە، لەگەڵ خۆی دەهێنێت. کارێکی وەها سەردەکێشێتە گرژی و راستەوخۆ بڵاودەبێتەوە، کە کۆچی بە کۆمەڵ، مشتومڕی چەکدارانەی نێوان وڵاتان و کارەساتی مرۆیی و ژینگەیی (وەك لافاوی وێرانکەری بۆرما لە ساڵی 2008 و پاشەکشەی زەمانە(چەرخە)ی دابینکردنی خۆراك لە هایتی، کە رووخانی دەوڵەتی لێکەوتەوە) لە نمونەکانییەتی. کاتێك بۆ کارەساتی سروشتی یان مرۆیی زیادبکرێت، ئاژانسەکانی هاوکاری سەربازی و ناسەربازی ئەمەریکا، زیاتر بۆ چالاکی رزگارکردن و گەیاندنی یارمەتی وەك چالاکی (یارمەتی یونیفد)، کە بۆ سۆنامی ئۆقیانوسی هند ئەنجامدرا، بانگهێشت دەکرێن. دەکرێت ئەو کارەساتانە رەهەندی جیاجیایان هەبێت و لە شوێنی جۆراوجۆر روودەدەن. بۆیە ئەمەریکا و وڵاتانی دیکەی پێشکەوتوو ناتوانن لە هەمویان ئامادەبن و بەهانایانەوە بچن. لە بارودۆخی وەهادا، نائارامیی کۆمەڵایەتی و ناجێگیری حکومەت زیاتر دەبێت و ئەڵقەکانی زەمانەی بەرهەمهێنان نامێنێت و بەشوێنکەوتنی، دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەولەویەتە ستراتیژییەکانی ئەمەریکاوە.

ئەو بابەتانە -لە کارەساتە سروشتییەکانەوە بیگرە تا گرژییە ستراتیژییەکان- بە باشی ئاسایشی سروشتی بۆ داهاتوی ئەمەریکا نیشاندەدات.

قەڵەمڕەوەکانی قوڵبوونەوەی ئاسایشی سروشتی

دوو دەستەبەندی گشتگیر لە بـواری ئاسایشی سروشتیدا هەیە: خەرجی و ئاکامەکان. خەرجی سەرچاوەی سروشتی بە تایبەت وزە، مادده کانزاییە ناسوتەمەنییەکان، ئاو و زەوی، دەتوانێت کاریگەری بەسەر جیۆپۆلەتیك و سەقامگیری وڵاتانەوە هەبێت. هاوکات، ئاکامەکانی خەرجی زۆر، وەك گۆڕانی ئاو و هـەوا و لەناوچونی فرەژینگەیی، دەتوانێت سەربکێشێتە فشاری جیۆستراتیژی، ناجێگیری و سەرهەڵدانی کارەسات.

هەریەك لەو نیگەرانیانەی ئاسایشی سروشتی کێشەی جیاوازییان بەدواوەیە، بۆ نمونە، وزەی (نەوت، گاز، یان خەڵوزی بەرد)، کاتێك دەسوتێت لەناودەچێت یان ئەگەرچی دەتوانێت ماددەی کانزایی ناسوتەمەنی بەدەستبێنێتەوە، زۆربـەی مادده بەدەستهاتووەکان لەئاستێکدا نین، کە نیگەرانی ئاسایشی بڕەوێننەوە. ئەگەرچی ئاو و خاك بە سەرچاوەی شایانی نوێکردنەوە دێنەبەرچاو، بەڵام دەتوانی بەشێوەیەك سودییان لێوەربگریت، کە جارێکی دیکە بەکار نەهێنرێنەوە. وزە، خۆراك، دار، گژوگیا و ماددەی کانزایی، دەتوانرێت لە شوێنێك بەرهەمبهێنرێت و بۆشوێنی دیکە بگوازرێتەوە، بەڵام ئاو لەبنەڕەتڕا بەکارهێنانی ناوخۆیی یان ناوچەییە و جێگۆڕکێی جیهانییەکەی لە رەهەندی گەورەدا، لە ڕوانگەی ئابوری نزیك بە خەرجکردن نییە. گۆڕانی ئاو و هەوا ئاکامی فراوانی بۆ هەر رەهەندێکی ژیانی مرۆڤ هەیە و هەڵبەتە تاسنورێك کەمتر لەبارەی لەناوچونی فرەیی ژینگە راستە، بەدەربڕینێکی دیکە، ئەگەرچی کاریگەری تۆفانە (بورجە) وێرانکەرەکان بەسەر

کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییەوە ئاشکرایە، لەناوچونی جۆرە گیایەك لە بیست جۆر، کە لە 80%ی خۆراکی فرەژینگەیی مرۆڤ دروست دەکات، ئەویش ئاکامی بۆ خۆشگوزەرانی و سەقامگیری کۆمەڵایەتی کەمتر نییە.

بەکارهێنانی وزە

وزە بۆ هەر رەهەندێکی ژیانی مرۆڤایەتی ژیارییە و زیاتر لە 80%ی دنیا پێویستی بە نەوت و خەڵوزی بەرد و گازی سروشتییە بۆ سوتەمەنی ئۆتۆمبێلەکانییان، رووناکی، گەرمیی ناوماڵ، شوێنی کار، بەردەوامیدان بە پیشەسازی، کشتوکاڵ و پێشخستنیان. وابەستەیی جیهان بەو سوتەمەنییانە و چڕبوونەوەی سەرچاوەکانیان لە چەند وڵاتێکی تایبەت، پەیوەندی بە جیۆستراتیژی، ناجێگیری و خەسارهەڵگریی هەیە و دۆخی سوپای ئەمەریکاش دەگرێتەوە.

ئەو وابەستەییە جیهانییە زۆر توندە بە سەرچاوەی هایدرۆکاربۆنەوە، زۆرکێشەی ئاسایشی بۆ ئەمەریکا و وڵاتانی دیکە دروستکردووە، هەرچەند رووکردنە وزەی ناوکییش کێشەی ئاسایشی تایبەتی خۆی لەگەڵە. نەوت بە تایبەتی رۆڵی ژیاری لە هەڵگرتن و گواستنەوەدا هەیە. (96% هەڵگرتن و گواستنەوە لە ئەمەریکا وابەستە بە سوتەمەنییەکانی دەرهێنراو لە نەوتە). دوو لەسەر سێی پاشەکەوتی نەوتی دنیا، لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستە و بەدەست ناجێگیرییەوە دەناڵێنێت و

دوژمنایەتیکرنی ئەمەریکا لەوێ دیارە و بارودۆخێکە هەڕەشە لە ئاسایشی نیشتمانی و ئابوری ئەمەریکا دەکات. لە لاکەی دیکە، لای کەم کۆمپانیاکانی نەوتی نیشتمانی زۆرجار ناکارامە، هەژمونییان بەسەر سێ لەسەر چواری پاشەکەوتی سەلمێنراوی نەوتی جیهاندا کـردووە، کە دیسانەوە ئاکامی زۆری پێیە. هاوکات، روسیا و ئێران، گەورەترین ئەو ولاتانەن کە پاشەکەوتی گازی سروشتییان هەیە، بەردەوام پێوەر و رێککەوتنە نێودەوڵەتیی و بەرژەوەندییەکانی ئەمەریکا دەخاتە کێشەوە. نرخی بەرزی نەوت و گاز، پارە و دەسەڵاتی مفت بە نسیبی ئـەو ولاتـانـە دەکـات و هەڕەمی جیۆستراتیژییان دەخاتە بەردەست. ئەمەریکا و هەندێك ولاتی دیکە، پاشەکەوتی خەڵوزی بەردییان زۆرە، بەڵام خەڵوزی بەرد لە هۆکارە سەرەکییەکانی بەرهەمهێنەری گازەکانی گوڵخانەیە [گازی گوڵخانە، پێشی دەگوترێت گازیماڵەسەوزەکان (Greenhouse gas)، بەشدارە لە دیاردەی قەتیسبوونی گەرما و گەرمبوونی جیهان] و دەبێتە هۆی گەرم بوونی زەوی و گۆڕانی ئاو و هەوا. وزەی ناوکیش پەیوەندی بە ماددەی کانزایی تایبەتی وەك یۆرانیۆم هەیە، کە ئەویش دیسانەوە لە ناوچەی تایبەتی چڕبۆتەوە. لە رەهـەنـدی ئاسایش، وزەی ناوکی مەترسی لاوەکی دیکەشی هەیە، کە پێویستە بەڕێوەببرێن. بـڵاوبـوونـەوەی چـەك و تەقەمەنی، ماددە و زانیاری ناوکیی لە لایەك و سەرنجراکێشی

وێستگەکانی بەرهەمهێنانی کارەبا و پاشماوەکانی ناوکی، بوونەتە بابەتی پەلامار، لە لاکەی دیکەش مەترسییە باسکراوەکانن.

سەرەڕای هەوڵە بەرنامەڕێژکراوەکان بۆ کەمکردنەوەی وابەستەیی بە سوتەمەنییەکانی نەوت و بەرد و خەڵوز، ئاژانسی نێودوڵەتی وزە پێشبینی دەکات، کە جیهان تا ساڵی 2030 لە 80%ی وابەستەی نەوت و گاز و خەڵوزی بەرد دەبێت. ئەوە بەو مانایەیە کارەکتەرانی جیهانیی، کە کۆنترۆڵی ئەو سەرچاوانەیان بەدەستەوەیە، درێژە بە ئۆرگانیزەکردنی جیۆپۆلەتیکی جیهان دەدەن. بێجگە لەمە، لەگەڵ کەمبوونەوەی توانای بەرهەمهێنەرانی سەرەکی پێویستی بازاڕی ئەمەریکا - لەئێستادا، واتا بەرهەمهێنەرانی مەکسیکی و ئەمەریکی- زەمانەی دابینکردنی تایبەت بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و چەد ناوچەیەکی دیکە دەبن. تەنانەت دۆزینەوە نوێیەکان، دەسەڵاتی زلهێزەکانی نەوتی - گازی زیاد دەکات، بۆ نمونە، بە پێی خەمڵاندنێك (لێکۆڵینەوەی زەوی ناسی ئەمەریکا)، 90 ملیار بەرمیل نەوت و 17 تریلیۆن مەتر سێجا گازی سروشتی لەجەمسەری باکور هەیە (تاڕادەیەك 20 تا 25%ی پاشەکەوتی گازی سروشتی جیهان). دەستگەیشتنی روسیا بە گازی سروشتی وڵاتەکەی لە جەمسەری باکور، پاشەکەوتی گازی روسیا دووبەرابەر و وەك کارەکتەرێکی بەتوانای بازاڕی وزەی جیهانی، کێرڤی دەسەڵاتی بەرز دەکاتەوە.

مادده كانزايیەكان

ئابوری جیهانی لەئێستادا پەیوەندی بە ئاستی لەبەردەستدابوونی كۆمەڵێكی فراوان لە ماددەی كانزایی ناسوتەمەنی -، كە بۆ بەرهەمهێنانی هەرشتێك، لە فڕۆكەوە بیگرە تا رووپەڕی كۆمپیوتەری پێویستن- هەیە. سەرنج بدە، كە لە دروستكردنی ئۆتۆمبێلی مۆدێرن، زیاتر لە 39 ماددەی كانزایی جیاجیا بەكارهێنرابێت. لە روانگەی مێژووییەوە، وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا لە رابــردودا گەورەترین بەكارهێنەر و بەرهەمهێنەری ئەوجۆرە مـادده كانزاییانە بــووە، بــەڵام ئەمڕۆ چین گەورەترین بەرهەمهێنەر و بەكارهێنەر -و گرنگترین هــاوردەكــەری- ئـەو كۆمەڵە ماددەیەیە. بە گشتی، زانیاری و ئاگاداری لەبارەی رێژەی پاشەكەوتەكان بۆ بەرهەمهێنان (واتە رادەی ماددەی كانی نۆژەنكراوە، كە لە نرخە كردارییەكانی ئابوریدا هەیە)، نە بەدروستی ناسراوە و نە زانیاری نهێنی لەبارەیانەوە هەیە.

كۆلێژە نیشتمانییەكانی زانست واتێگەیشتبوون، كە ساڵی 2006، مـاددەی كانزایی نا سوتەمەنی زیاتر لە دوو تریلیۆن دۆلاریان بۆ بەهای بەرهەمهێنانی ناپوختی نیشتمانی وڵاتە یەكگرتووەكان زیـادكـردووە. خەڵكی ئەمەریكا، زۆربەی مادده كانزاییەكان یان سروشتییەكان، دەناسن. زیو، هــەزاران ساڵە سودی لێوەردەگیردرێت و لەوانەیە ئەمڕۆ لە هەموو شوێنێك، لەوانە بۆڕی ئاو یان سیمكێشی ئۆتۆمبێل سودی لێوەربگیردرێت.

ڕەنگە لەمەودوا ماددە کانزاییەکان نەناسراوبن، بەڵام لە بەرهەمهێنانی بەکاربەری ئەمەریکی بەکارهێنرابن. هەرئێستاش هێندەی ژمارەی خەڵکی ئەمەریکا، مۆبایل هەیە و لەو مۆبایلە کۆمەڵێك ماددەی کانزایی، وەك تانتاڵ، ئیندیم، توخمە دەگمەنەکانی زەوی و ئۆکسیدی تیتانیۆم بەکارهێنراوە. زیو بەڕێژە زۆرە و سەرچاوەی جۆراوجۆری هەیە. 80% لە پاشەکەوتی جیهانی تانتاڵ لە کۆماری کۆنگۆی دیموکرات دەستدەکەوێت، ئەو وڵاتە لەو کۆمەڵە وڵاتانەیە، کە نمونەی دەوڵەتانی زۆر شکست خـواردوون. کۆلێژە نیشتمانییەکانی زانست و لێکۆڵینەوەی زەویناسی ئەمەریکا، یازدە جۆر ماددەی کانزاییان ناساندوە، کە لە ڕوانـگـەی گرانییەوە، بۆ کارامەیی ئابوری ئەمەریکا زۆر هەستیارن و لەبەردەم مەترسی تێکچون لە بەرهەمهێناندان. پێنج جۆر لەو ماددە کانزاییانە (ئیندییم، مەنگەنیز، نیوبیم، ماددەی کانزایی گروپی پلاتین و توخمە دەگمەنەکانی زەوی). زۆر ژیارییین و تاڕادەیەك وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا وابەستەییەکی زۆری بە هاوردەکردنییانەوە هەیە. سەرەڕای ئەوە، زۆربەی ئەو ماددانە، لە تەکنەلۆژیا تازە دەرکەوتووەکاندا (واتە وزە جێگرەوەکان، پاترییەکان و تەلەفۆن) سودییان لێوەردەگیردرێت. ئەگەرچی زانینی وردەکاری چۆنییەتی کاریگەریی ناتەواوی ئەو ماددانە بەسەر ئابوری ئەمەریکاوە، بەتایبەت لەماوەیەکی کەمدا دژوار دەبێت، بەڵام پێشنیازی سیناریۆی هاوشێوە لەگەڵ

بـازاڕی نەوت ئاسانە، بۆ نموونە، وڵاتە یەکگرتووەکان لە خستنەژێر فشارەوەی وڵاتی وەك سعودیە، کە بۆ خستنەڕووی جیهانی نەوت و ئابوری ئەمەریکا جێ بایەخی زۆرە، چوارچێوەی هەیە. هەر لەو بارەیەوە، دوورنییە ئاستەنگی هاوشێوە لە بەرکەوتە بەفرۆشیارانی سـەرەکـی هەندێك مـاددەی کانزایی، کە تەنانەت سودوەرگرتنی ناسەربازیشییان هەیە، وابەستەن. راپۆرتی نوێی پاشەکەوتەکانی بەرگری نیشتمانی وەزارەتی بەرگری، سێزدە جۆر ماددەی کانزایی هەستیار یان ستراتیژی بۆ ئامانجەکانی بەرگری و 39 ماددەی کانزایی دیکە، کە پێویستییان بە توێژینەوەی زیاترە دەستنیشانکردووە. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەشێوەیەکی سەد لە سەد بەهاوردەکردنی پێنج بابەتی یەکەم لەو سێزدە ماددە کانزاییە و زیاتر لە 58% وابەستەی هاوردەکردنی هەموویانە. چین گەورەترین بەرهەمهێنەری پێنج ماددە، ئەفەریقیای باشور چـوار مـاددە و کازاخستان سێ مـادەن. هەروەها ئەو راپۆرتە بیرماندەهێنێتەوە کە وەزارەتی بەرگری، زانیاری باشی لەبارەی دەستگەیشتن بە ماددەی کانزایی پێویست بۆ سیستمەکانی بەرگری یان خەسارهەڵگریی زنجیرەیی خستنەڕووی فرۆشتنی جیهانییان نییە، بەپێی ئەو راپۆرتە، بەشەکانی وەزارەتی بـەرگـری رایانگەیاند، کـە کـەمـبـوونـەوەی مـاددەی کانزایی، هەرئێستاش بەشوێن هەڵگرتنی بەرهەمهێنانی سیستمەکانی کەلوپەلی سەربازی شکاوەتەوە.

له کاتێکدا کە زۆربەی دانیشتوانی جیهان دەستیان بە تەکنەلۆژیاکانی وەك مۆبایل و کۆمپیوتەر دەگات، داواکاری بۆ ماددەی کانزایی هەستیار بەخێرایی لە زیادبووندایە. پێشکەوتنە تەکنەلۆژیاییەکان خستنەڕوویان زۆر کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا، هەندێك لە بەرهەمهاتووەکان، بەتایبەت لە وڵاتە یەکگرتووەکان، بەهۆی نیگەرانییەکانی ژینگە و کۆمەڵایەتی بە دەستپێڕانەگەیشتویی ماونەتەوە. سەرەڕای داواکاری روو لەزیادبوونی جیهانی، فشار لە بەرهەمهێنانیش دەکات، بە تایبەت بەرهەمهێنانی ئەو کۆمەڵە ماددە کانزاییە کە هێندە فراوان نین و رەنگە نائامادەیی بۆ خستنەڕوو لە ماوەیەکی کەمیشدا زیادبکات. بەهەمانجۆر کە ئەو راپۆرتە درێژەی پێدەدات، (رکابەری جیهان بۆ گەیشت بە ماددەی خاو لە فۆڕمگرتندایە و نیگەرانییەکانی لەبارەی ئاکامە درێژماوەکانی رکابەری نێوان کارگەکانی وڵاتە یەکگرتوەکان هەیە). وڵاتە یەکگرتووەکان لە ئێستادا هیچ ستراتیجییەکی بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئاسایش نەخستۆتەڕوو. لە راستیدا، ساڵی 1993 ئەو وڵاتە لە 99% لە پاشەکەوتەکانی ماددەی کانزایی بەرگری نیشتمانی خۆی بە بەهای 6,6 ملیار دۆلار فرۆشتووە، ئەوە لەکاتێکدایە کە پاشەکەوتەکانی ئێستا، هەرگیز پێداویستییەکانی سەدەی بیست و یەکەم دابین ناکەن.

له لاکـەی دیکە، پێدەچێت چین لـەو بـارەیـەوە ستراتیژییەکی هەبێت، کە بریتییە لە سودوەرگرتن لە سـەرووی رکابەرییەکەی لە بەرهەمهێنانی مـاددەی کانزایی ژیاری. چین لە ئێستادا، بە تایبەت لە قەڵەمڕەوی

تۆخمە دەگمەنەکانی زەوی، هەژمونی بەسەر تەواوی بەرهەمهێنانەکانی جیهاندا هەیە. بێجگە لەمە، ئەو وڵاتە بە شێوەیەکی کارا لە گەشەپێدان بە پەیوەندییە درێژماوەکانی خۆی لەگەڵ بەرهەمهێنەرەکانی دیکەی ماددەی کانزایی سەرانسەری جیهانە، وەك نمونە، چینییەکان زۆربەی پشکی کۆمپانیاکانی دەرهێنانی کانزای نیشتمانی کۆنگۆیان بەدەستەوەیە. بە وتەی بونیادی جەیمز تاون، (لە ساڵی 1995، چینییەکان لە ئەفەریقیا 1,4 ملیار هاوردەیان هەبووە، کە دوای یازدە ساڵ، بەهای هاوردەکردنییان بڕی 28,7 ملیار بووە، گەشەی نزیك بە (هەزار لەسەد) لە زۆربەی لایەنەوە، رێککەوتننامەی بازرگانی یان سزان بە دەستێوەردانی سیاسی و یارمەتییەکانی گەشە بەدوای خۆیدا دەهێنێت).

ئاو

لەکاتێکدا ئاوێکی زۆر لە گۆی زەویدا هەیە، بەشێوەیەکی نایەکسان بە سەر جیهاندا دابەش بووە، زۆربەی ئاوی گۆی زەوی (نزیکەی 97%) ئاوی سوێری ئۆقیانوسەکانە، کە بۆ بەکارهێنانی مرۆیی و کشتوکاڵی نەگونجاوە و پێویستی بە پارەیەکی زۆرە بۆجیاکردنەوەی خوێیەکەی. بەپێی مەزەندەیەکی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەو خستنەڕووە نایەکسانە و ئاستەنگەکانی دیکە بە مانای ئەوەیە، کە 1,1 ملیار کەس لە دانیشتوانی جیهان دەستیان بە ئاوی خواردنەوەی پاك و 2,6 ملیار کەس بە ئاوی سەرەتایی و گونجاو ناگات. بێجگە لەمە، بەگوێرەی

(راپۆرتی جیهانی ئاو)ی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەو کێشەیە بە زۆربوونی دانیشتوانی جیهان و گۆڕانی ئاو و هەوا دژوارتر دەبێت، بەو ئاقارەدا نزیکەی نیوەی دانیشتوانی جیهان لە ساڵی 2030 لە ناوچەیەکدا دەژین، کە ئاڵۆزییەکانی لەسەر ئاو زۆر بەرزە.

ئاو سەرچاوەی ژیانە، بەبێ گەیشتن بە ئاوی خواردنەوە، مرۆڤ بە دەگمەن زیاتر لە چەند ڕۆژێك دەژیت. ڕووبارەکان، ناوچە کەنارییەکان و ئۆقیانوسەکان، گشت زیندەوەرانی ناوچەیەك و پەیوەندی نێوانیان دەپارێزن، کە بژێوی و ماددەی خۆراکی پێویستی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دابین دەکەن و نزیکەی 40%ی بەرهەمەکانی جیهانی، پەیوەندی بە ئاودێرییەوە هەیە. پرۆسەکانی پیشەسازی و بەرهەمهێنانی بنەڕەتی و زۆربەی بەرهەمهێنانە ئەلکترۆنیکەکان، ڕۆژانە پێویستییان بە بڕێکی زۆر لە ئاو بۆ بەکارهێنان هەیە.

لە کاتێکدایە شایەتێکی کەم هەیە، کە میللەتان لەبەرخاتری ئاو شەڕ رابگەیەنن، پێشینەیەکی زۆر هەیە، کە لە شەڕی نێوان کۆمەڵگەکان، گرژی نێوان حکومەت و گرفتەکانی دیکەی ئاسایش پەیوەست بە ئاو، لەوانە سود وەرگرتن لە سەرچاوەکانی ئاو وەك ئامرازی دەسەڵاتی سیاسی دەگێڕێتەوە. بۆ نمونە، سوریا و عێراق هەردوو بەتوندی سەبارەت بە دروستکردنی بەنداو لەسەر ڕووباری فورات، کە لە تورکیاوە بە هەردوو وڵاتدا تێدەپەڕێت، نارەزاییان دەربڕیووە. لە پاکستان، وشکەساڵی و کەمئاوی تێکڕا سەریکێشاوە بۆ هەڕەشە لە ئابوری و نائارامییە

مادده کانزاییەکان	پلەو وابەستەیی ئەمەریکا بەهاوردە	سوودوەرگرتنی هاوبەش	وڵاتانی سەرەتا بۆ هاوردەی وڵاتە یەکگرتووەکان
گڵ (خاک) دەگمەنەکان	%100	دوکەڵگر، زیادکراوەکانی کانزاناسیو ئاوێتە کانزاییەکان، پاککەرەوەی شووشەو سیرامیک، فسفۆر بۆ تەلەڤزیۆن، نمایشکارەکان، رادارەکانو جۆرەکانی گڵۆپ	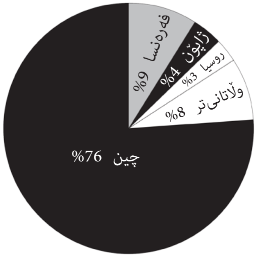

ماددە کانزاییەکان	پلەو وابەستەیی ئەمەریکا بەهاوردە	سوودوەرگرتنی هاوبەش	وڵاتانی سەرەتا بۆ هاوردەی وڵاتە یەکگرتووەکان
ئایندیم (توخمێکی کانزاییە)	%100	رووکەشەکان، بەشە ئەلیکترۆنییەکان، نیمچە میدیاییەکان، تەلی لەحیم، ئاوێتە کانزاییەکان	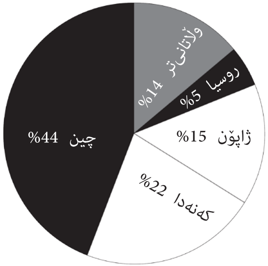

وڵاتانی سەرەتا بۆ هاوردەی وڵاتە یەکگرتووەکان	سوودوەرگرتنی هاوبەش	پلەو وابەستەیی ئەمەریکا بەهاوردە	مادده کانزاییەکان
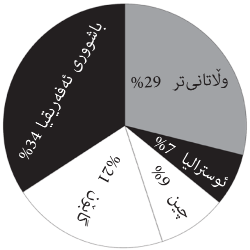	پۆڵاو ئاسن، قاڵب، ئاوێتە کانزاییەکانی دیکە، پاتری خانەیی وشک	%100	مەنگەنیز

مەدەنییەکان، لەوانە ئاژاوە و بۆمب دانان و هەروەها پەیوەندی ئاڵۆز لەگەڵ هندستان. لە ئاسیای ناوەند، ئارەزووەکانی قەرقیزستان و ئۆزبەکستان بۆ دروستکردنی بەنداوەکانی کارۆئاوی لەسەر لقی باڵادەستی دەریای ئـــۆراڵ، ئـاڵـۆزی نێوان هـــەردوو وڵاتــی لێکەوتۆتەوە. گفتوگۆی نێوان ئیسرائیل و سوریا لە ساڵی 2000، لە بارەی دەستگەیشتن بە ئاوەکانی جەلیلە لە بەرزاییەکانی جۆلان، کە نزیکەی 40%ی ئاوی ئیسرائیل دابین دەکات، بێ ئاکام بوون. هەروەها ئاو بە شێوەیەکی راستەوخۆ دەتوانێت وەکو ئامرازی چەك، بە ئاقاری خستنەژێر کاریگەرییەوەی هێڵەکانی کەلوپەلی سەربازی یان ورووژاندنی شڵەژانی سیاسی، لە رێگەی کردنەئامانجی دانیشتوانی ناسەربازی، سودی لێوەربگیردرێت. سەرئەنجام، گۆڕانی ئاو و هەوا و گەشەی دانیشتوان بۆتەهۆی زۆربوونی هەوڵەکان بۆ گەیشتن بە ئاوی تازە لە لایەن بەشی زۆری جیهانەوە، لەوانەیە هەلومەرجی داهاتوو بێ پێشینە بێت و هیچ گرەنتییەك نییە، کە سیمبولەکانی پێشوی هاوکارییە نێودەوڵەتییەکانی سەرچاوەکانی ئاو، هەروەك کاریگەربن.

زەوی

بە پێی مەزەندەی بەرنامەی جیهانی خۆراك، تاڕادەیەك ملیارێك کەس لە جیهان لەئێستادا وەك پێویست خواردن ناخۆن. ئەو بابەتە دژی پێوەری سەرچاوەکانە، لە روانگەی هونەریەوە، تائێستا جیهان وەك پێویست خۆراکی بۆ دانیشتوان جیهان، کە توشی بەدخۆراکی بوون، بە گشتی

لە ناوچە گوندنشینەکان جێگیربوون و ئابورییان بەندە بە کشتوکاڵەوە، ئەو کارە نیشانەی ئەوەیە، کە بابەتی زەوی و خۆراک زۆر ئاڵۆزبووە و ئەوانەی کە دەستیان بە تەکنەلۆژیا و خـۆراک دەگـات، دەتوانن بەرهەمهێنانی خـۆراک و سودوەرگرتن لە زەوی باشتر بکەن. بە هەمان جۆر، کە راپۆرتی ئەم دواییەی بانکی جیهانی بیردەهێنێتەوە، (ئەمڕۆ توانای کشتوکاڵی بە ئاقاری داهات بۆ هەژاران و بەتایبەت ژنان، زیاتر بۆ ئاسایشی خۆراک جێگەی بایەخە، تا توانای بۆ زیاتر دابینکردنی پێویستییە خۆراکییەکانی ناوخۆیی).

لە لاکەی دیکە، لە کاتێکدا لایەنگرییەکانی ئێستا لە بواری گەشەی دانیشتوان، ئەولەویەتەکانی بەکارهێنان، بەرەو لاوازچوونی ژینگە، دەستگەیشتن بە ئاوی پاك و گۆڕانی ئاو و هەوا بەردەوام بێت، ئەو گریمانە بەهێزە، کە کەمبوونەوەی خستنەڕووی خۆراك لەم سەدەیەدا، سەربکێشێتە هەڕەشەی جدییەوە. (لەگەڵ بـەردەوام زیادبوونی دانیشتوانی جیهان، تەوژمی بەرچاو بۆ توندبوونی مشتومڕ لەسەر سەرچاوە سروشتییەکان، لە دەیەکانی ئێستادا دێتەئاراوە، لەوانە دەکرێت ئاماژە بەو مشتومڕەی پەیوەست بە رکابەری لەسەر زەوی بەپیت بکەی، کە دوا راپۆرتی بەرنامەی ژینگەی رێکخراوی نەتەوەکان لەبارەیەوە هۆشداری دەدات. مافەکان و دەستگەیشتن بە زەوی، لە رابردوو بابەتێکی هەستیاری سیاسی و عاتفی (بە قوڵبوونەوە لەسەر ناسنامە، بژێوی و ئاسایشی خۆراك) بووە.

لە راستیدا، پەیوەندی راستەوخۆ لەنێوان سەقامگیری و خۆراکدا هەیە. ساڵەکانی 2005 تا 2008، پشێوی و نائارامییە مەدەنییەکان لە 40 وڵاتی جیهان، لەسەر نرخی بەرزی خۆراك، قوربانی لێکەوتۆتەوە و سەریکێشاوەتە ناڕەزایی توندی وڵاتانی ناجێگیری وەك بەنگلادیش، هایتی، کینیا، مەکسیك، مۆزەمبیق و پاکستان. سەرەڕای ئەوەی قەیرانی ئێستا لە بواری خۆراك تائاستێك وەستاوە، بەڵام نرخەکان بە بەراورد بە ساڵی 2005، 24% بەرزترە و هەڕەشەی نائارامی و شۆڕش بەردەوامە.

پەیوەندی زۆر لەنێوان زەوی، خـۆراك و فشارە جیۆستراتیجییەکاندا هەیە. لە هـەوڵ بۆ دابینکردنی پاشەکەوتەکانی خۆراکی ناوخۆ و زیادبوونی دەستگەیشتن بە سەرچاوەکانی بەرهەمهێنانی سوتەمەنییە بیۆلۆژیکەکان، ژمارەیەك لە وڵاتانی دەوڵەمەند و ساماندار لە قەڵەمڕەوی سەرچاوە دەگمەنەکان، زەویەکی زۆریـان لە وڵاتانی کەمتر گەشەسەندو بەکرێگرتووە یان ئامادەکردووە، ئەوە لەکاتێکدا ئەنجامدەدرێت کە هەندێك لەو وڵاتانە لە دۆخی ئەزمونکردنی نائاسایشی خۆراکی ناوخۆدان. ئەگەرچی لەمێژە وڵاتـانـی دەوڵەمەند لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی وڵاتانی لەگەشەدا سەرمایەگوزارییان کـردووە، تائەندازەیەك گرێبەستەکانیان جیاوازن، یەك: ئارەزودەکەن لەجیاتی فرۆشتنی بەروبوومەکە، بەسەر ئەو کۆمەڵە بەروبوومە سەرەکییە خۆراکییەدا چڕببنەوە، کە بۆخۆیان بەرهەمیناهێنن. ئەوەی بابەتەکە ئاڵۆزتر دەکات

ئەوەیە کە زۆربەی کۆمپانیا و وڵاتانی خودی هەناردە و بەکارهێنەری ناوخۆ، کە زۆر پێویستییان بەو کاڵایانە هەیە، لەو بەروبوومانە بێبەشییان بکەن.

دەکرێت ئەو گرێبەستانە گرژییەکان و وروژاندنی توندوتیژی یان ناجێگیرکردنی وڵاتی میواندار توند بکەن. بەپێی راپۆرتی دامەزراوەی لێکۆڵینەوەیی خۆراک و سیاسەت، کۆمپانیای پشتیوانی دایوی کۆریای باشور، بۆ دابینکردنی 1,3 ملیۆن هێکتار زەوی لەباری چاندن لە ماداگەسکەر بۆ بەرهەمهێنانی دانەوێڵە و ناوکی رۆنی پێوستی خەڵکی کۆریا، گرێبەستێکییان واژۆکرد، کە ئاڵۆزترکردنی نائارامییە جەماوەرییەکانی ئەو وڵاتە و رووخانی حکومەتی ماداگەسکەری لە سەرەتای ساڵی 2009 خێراتر کرد. رێککەوتننامەکانی سەرمایەگوزاری ئێستا لە ئەفەریقیا دەتوانێت سەربکێشێت بۆ کێشە و دوژمنکاریی هەندێك وڵات، کە لەئێستادا لە نائارامی خۆراکی و جیابوونەوەی سیاسی بێزاربوون. گرێبەستی هاوشێوەن، لەوانە گرێبەستی سعودیە بۆ چاندنی چەڵتوك لە ئەسیوپیا، میسر، کۆریای باشور و ئیماراتی عەرەبی یەکگرتو، بۆ چاندنی گەنم لە سودان و ...هتد دەبینرێت. دەستگەیشتن بە زەوی شیاوی چاندن و خۆراك و سەرچاوەکانی دیکەی ئاماژەپێکراو لەو بەشە (وزە، سەرچاوەی کانزایی و ئاو)، وەکو سەرچاوەکانی گرژی خوڵقێن خرانەڕوو. لەماوەی دەیەکانی داهاتوودا، ئاکامەکانی زۆر بەکارهێنانی تەواوی ئەو سەرچاوانە، بۆ ئاسایشی جیهانی و وڵاتە یەکگرتووەکان زۆر مەسەلەساز دەبێت.

ئاكامەكان

گۆڕانی ئاو و هەوا

ساڵی 2007 پانێڵی نێودەوڵەتی گۆڕانی ئاو و هەوا (IPCC)، کۆمپانیای پێکهاتو لە سەدان بیرمەند لە سەرانسەری جیهان، کە ساڵی 1988 لە لایەن ڕێکخراوی نەتەوەکان و ڕێکخراوەکانی کەشناسی جیهانی بۆ ڕەخساندنی زانیاری بابەتی دامەزرا، دۆزراوە یەکپارچەییەکانی بڵاوکردەوە. ئەو دۆزراوانە نیشانییاندەدا، کە گۆڕانی ئاو و هەوا بەڕوونی بەردەوام دەبێت و گازی گوڵخانەکانی بەرهەمهاتو لە لایەن مرۆڤەوە، لەهەموان زیاتر لە هێنانەدی ئەو گۆڕانە لە 1950ەوە تائێستا ڕۆڵی هەبووە.

ساڵی 2008، تۆفانی نێرگز سەدان هەزار کەسی لە بۆرما کردە قوربانی، باوبۆران لە چین ملیاران دۆلار زیانی لە چینییەکان دا و نائارامی شاری لێکەوتەوە، لافاو شارەکانی باکوری ناوەندی ئەمەریکای داگرت و تۆفانی توند، بەرهەمهێنانی نەوت و گازی لە مەکسیك وەستاند و گالوستۆنی لە تەکساس لەناوبرد. لەوانەیە ئەو ڕووداوانەی ئاو و هەوا، پەیوەندی بە گۆڕانی ئاو و هەوای جیهانەوە هەبێت یان نەبێت، بەڵام پانێڵی نێودەوڵەتی گۆڕانی ئاو و هەوا مەزەندەی کردووە کە ئەو ڕووداوانە لە دەرئەنجامی گۆڕانی جیهانی ئاو و هەوا توند دەبێت. ئەو توانایە هەیە، کە کاریگەری گۆڕانی ئاو و هەوا لەوەی ئێستا پێشبینیکراوە، توندتربێت. بە تایبەت، نائاکامی لە کەمکردنەوەی گازی گوڵخانەکان لە سەدەی داهاتو کاریگەریی خراپتر بەجێبهێڵێت. هەروەها بیرمەندانی ئاو و هەوا زۆر لەمەوپێش ڕایانگەیاند، کە خەمڵاندنەکانی گۆڕانی ئاو و هەوا دەتوانن بە لەبەرچاوگرتنی ئەو گریمانەیە، کە گازە گەرمەکان زیاتر لە ئۆقیانوس و زەوییەکانی جەمسەری بەستەڵەك، بە گەرمبوونی

هەوا بڵاوببنەوە، خۆپارێزانە بن. دیتنەکانی ئەم دواییە پشتگیری ئەو بانگەشەیە دەکات، کە بەدیهاتووەکانی گۆڕانی ئاو و هەوا تائێستا زۆر لەخوارەوە بووە و بیرمەندان هەندێك لە تایبەمەندییە کلیلیەکان، هەروەك توانەوەی سەهۆڵەکانی جەمسەری و گۆڕانی باران خوارتر لە ئاستی راستەقینەیان هەڵسەنگاندووە. سەرنجی ئەوە دراوە کە بەهیچ نەزانینی گۆڕانەکانی ئاو و هەوا لە لایەن بیرمەندانەوە، ئەو گۆڕانە دەتوانێت زیاتر لەوەی پێشبینیکراوە، هەڕەشەی ئاساییش و ئاستەنگی بەردەم ئامادەیی جیهان، بۆ رووبەڕووبوونەوە بە خۆیان بن.

گۆڕانی ئاو و هەوا کاریگەری بەسەر ئاسایشی نیشتمانی لە پێوانەیەکی فراوانتردا دەبێت، لە گەشەی ئابورییەوە بیگرە تا سەقامگیری کۆمەڵایەتی. لە پێوانەیەکی گچکەتر، گۆڕانی جیهانی ئاو و هەوا دەتوانێت ئاماژە لەناکاوەکانی لافاو، تۆفان، دەسپێکی وشکەساڵی و قاتوقڕی بەدوادابێت، کە لەدەرئەنجامییان، قەیرانی مرۆڤایەتی فۆڕمبگرێت و کاردانەوەی سەربازی و هەنگاوەکانی دیکەی حکومەت بکاتە کارێکی پێویست. گۆڕانی ئاو و هەوا، ناوەندی چالاکی سەربازی دەگۆڕێت و پێویستی بە بەرنامەڕێژی پیشکەوتو و بەراوردی سەرلەنوێی باردۆخی ئێستا هەیە.

لەنێوان شارەزایانی سیاسی ئاو و هەوادا، هەنگاوگەلێك بە ئاقاری سنوردارکردنی پلەی گۆڕانی ئاو و هەوای داهاتوو دەنرێن، کە ناودەنرێن هەنگاوەکانی (کورتکردنەوە). بە پێی گازە گوڵخانەییە بەرهەمهاتووەکان لە لایەن مرۆڤەوە تا ئەمڕۆ، زەوی لە دەیەکانی داهاتوو گۆڕانکاری بەخۆوە دەبینێت. هەنگاوەکانی کورتکردنەوە دەتوانێت توندی گۆڕانی داهاتوو کەمبکەنەوە، بەڵام بەهەمانجۆر، کە خێرایی گۆڕانی ئاو و هەوا لەئێستادا لەوە زیاترە، کە بیرمەندان پێشبینییان کردووە و لە

راپۆرتی بەراوردی چوارەمی IPCC لە ساڵی 2007دا هاتووە، پێویستە وڵاتان ستراتیجی گشتگیری پێکەوەگونجاو بگرنەبەر، کە پێشبینی کۆمەڵێك لە سیناریۆکانی داهاتوو بکات.

فرەجۆری ژینگە

ئەمڕۆ زۆربەی بیرمەندان لەو باوەڕەدان، کە گۆی زەوی لە ئاستانەی لەناوچوونێکی فراوانی ژیانی گژوگیایی و ئاژەڵی لەماوەی 65 ملیۆن ساڵی رابردوو، لەوانەیە لە تێکڕای مێژووی گۆی زەوی و بەتایبەت لەماوەی مێژووی ژیانی مرۆڤ لەسەر رووی زەوی دایە. کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لەسەرانسەری جیهان وابەستەی دەستگەیشتن بەجۆرەکانی فرەژینگەیین، کە لەوانەیە ئاشکرابێت یان نەبێت. پێویست بوون بە خۆراکە گیایی و ئاژەڵییەکان بۆ مرۆڤ ئاشکرایە، بەڵام کۆمەڵگەی ئیکۆلۆجی ئەمەریکا بەراوردی کردووە، کە 80%ی دانیشتوانی جیهان پەیوەندییان بەو دەرمانانەوە هەیە، کە لەسەرچاوە سروشتییەکان دەردەهێنرێن. یەك لەسەر سێ لەو خۆراکانەی، کە لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیی بەکاردەهێنرێت، پشتی بە پیتاندنیی هەنگەکان، شەمشەمەکوێرەکان، پەپولەکان و زیاتر لە سەد هەزار جۆری ئاژەڵی دیکە بەستووە. فرەجۆری ژیانی رووەکەکان پەیوەندی بە بنەمای زەوی باشەوە هەیە، زەوی داخوراو بۆ کشتوکاڵ گونجاو نین و دەتوانن سەرچاوە ئاوییە پاکەکانیش ئالودە بکەن. فرەیی ژینگە بۆ گشت توانای زیندەوەرانی و پەیوەندی نێوانیان لەڕووی ژیانەوە و پاراستنی کار، کە لە خزمەت مرۆڤایەتیدایە. هەروەك پاڵاوتنی ئاو و هەڵمژینی لافاو زۆر ژیارییە. نەمانی فرەیی ژینگە هۆکارێکی زۆر ناسەقامگیرکەرە، چونکە ئەو نەمانە دەبێتە ئاستەنگی دەستگەیشتن بە کۆمەڵەیەکی تەواو لە سەرچاوەی سروشی، لەوانە خۆراك و ئاوی خواردنەوە.

هەروەها فرەجۆریی ژینگە دەتوانێت تایبەتمەندییەك لە جۆرەکانی دیکەی بابەتی ئاسایشی نیشتمانی بێت. لەماوەیەکی کەمدا، داخورانی ژینگە، کە لەناوچونی جۆرەکانی ژیانی لێدەکەوێتەوە، پەیوەندی زۆر نزیکی بە هەڕەشەی سەربازییەوە هەیە. ئەو هۆکارانەی، کە لاوازی سەرچاوە سروشییەکان دەهێڵێتەوە (هەروەك دەسەڵاتداری لاواز و هەژار)، هەروەها دەتوانن سەربکێشنە ناسەقامگیری و ئاژاوە و شەڕەوە. لە هەندێك لایەنەوە، لەدەستدانی فرەیی ژینگە و لەناوچونی ژینگە، سەرئەنجام بەتوندوتیژی و نائارامی دەشکێتەوە، بۆ نمونە، بەرنامەی ژینگەی رێکخراوی نەتەوەکان (UNEP) مەزەندەی کردووە، کە لەژێر فشاردابوون لەبەر خاتری سەرچاوە سروشتییەکان، هۆکاری جێگە سەرنجی تاڕادەیەك 40%ی مشتومڕەکانی ئێستای سەرانسەری جیهانە.

دەکرێت پاراستنی سەرچاوەی سروشتی، بەشێك بێت لە سەقامگیری، بۆ نمونە، بەپێی راپۆرتی بەرنامەی ژینگەی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵی 2003، 80%ی خەڵکی ئەفغاستان بۆ مانەوەی بژێوی خۆیان، وابەستەی سەرچاوەی سروشتیین و هەرجۆرە ژیانەوەیەکی ئابوری و سیاسی ئەفغانستان، پەیوەندی بە نۆژەنکردنەوە و چاککردنەوەی ئەو سەرچاوانەوە (واتا چاندنی دار و درەخت لەدەورووبەری ئەو شوێنانەی داریان لێنەماوە و جێبەجێکردنی ستراتیجیگەلێك بۆ بەرگرتن لە داڕووخانی زیاتری زەوی)، هەیە. باراك ئۆباما، سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکان، لە وتارێکیدا لە مانگی ئازار (2009) لەبارەی ئەفغانستانەوە جەختیکردەوە (هاوکاریکردنی جوتیاران بۆ کشتوکاڵ، لە ناردنی سەربازەکانمان بۆ شەڕ کەمتری تێدەچێت). لەگەڵ ئەوەشدا، جوتیار ناتوانێت کشتوکاڵ بکات، ئەگەر زەوی بەیار بێت.

ئەنجامگیری

لەکاتێکدا هەریەك لە قەڵەمڕەوەکانی بابەتی توێژینەوە لەم راپۆرتەدا، خۆی لەخۆیدا کێشەیەکی ئاسایی سروشتییە، ئـەو کێشانە هـاوکـات تـەواو بەیەکەوە تـەنـراون. هەر چارەسەرێك بۆ نەهێشتنی ئاسایشی وزەی وڵات، لەوانەیە کێشەکانی پەیوەست بە ئـاو، مـاددەی ناسوتەمەنی و تەنانەت سودوەرگرتن لە زەوی دەگرێتەوە، گۆڕانی ئاو و هەوایی و فرەیی ژینگە و تەواوی نیگەرانییەکان پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە و کاریگەریی زۆریان بەسەر زیانگەیاندن بە سەرچاوەکانەوە هەیە. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەبێ روانگەی نیشتمانی و یەکپارچە، کە تەواوی کێشە و ئاکامەکانی پەیوەست بە ئاسایشی نیشتمانی بە یەکەوە ببەستێتەوە، مەترسی خستنەڕووی وابەستەییەك بە وابەستەییەکی دیکە و زۆر زیادبوونی ئاکامەکانییان بەگیان دەکرێت.

میتۆدێکی زۆر هەیە، کە وڵاتە یەکگرتووەکان بتوانێت بە شێوازی گشتگیرتری ئاسایشی نیشتمانی بخاتە ژێر سەرنجەوە، بەڵام ئاسانترینی یەك روانگەیی کردنی تێکڕاگەرایە لەبارەی کێشەی سەرچاوەکان لەگەڵ دامەزراوە و پرۆسەکانی ئێستا. ئەو وڵاتە بەڵگەی ستراتیژی زۆرە، کە ئاسایشی نیشتمانی و سیاسەتی دەرەوە ئۆرگانیزە دەکات، بۆ نمونە، ئەو بەڵگەیە بریتییە لە ستراتیژیی ئاسایشی نیشتمانی، سەربازی نیشتمانی، بەرگری نیشتمانی، نیشتمانی ئاسایشی زەوی، زانیاری نیشتمانی و دیپلۆماسی و هەموو ئەو بابەتانە دەبن، کە لەتەواویاندا دەتوانرێت ئاسایشی سروشتی بەشێوەیەکی گشتگیرتر لەبەرچاو بگریت. زۆربەی دامەزراوە حکومییەکانی ئێمە لەو قەڵەمڕەوە شایستەیەن، بەڵام دوورنییە هۆکاری رێنماییکەر و هەماهەنگی کردنیان نەبێت بۆ گرتنەبەری ستراتیژی گشتگیر لە بواری ئاسایشی سروشتی. رەنگە پێشنیازی نوێ بۆ گۆڕینی

لۆژیك و تێگەیشتنی وڵاتان لەبارەی چوارچێوەی دەربڕینی ئەو بابەتانە پێویست بێت. هەروەها پێویستی بە ڕێکاری بەهێزتر هەیە بۆ هاوکاری کردن لەگەڵ بەشی تایبەتی، کە بتوانێت ڕۆڵی هەماهەنگی لە دەستگەیشتن بە ئاسایشی سروشتی ببینێت.

هەر لەو دۆخەدا، لەوانەیە بە چالاکی کردنی نیگەرانییەکانی پەیوەند بە ئاسایشی سروشتی دژواربێت، یەك، وڵاتە یەکگرتووەکان کارنامەی ئاسایشی ناوخۆ و نیشتمانی کەڵەکەبووی هەیە، کە کۆمەڵێك مەسەلەی جیاجیا، لەوانە چاودێری تەندروستی، ئابوری، پەروەردە و خوێندن و شەڕکردنن لە دوو بەرەو تەبایی ناوەندی ستراتیژیك و لە گۆڕانی جیهان لەخۆدەگرێت. دووەم: ئاکامە بێئاکامەکان لە هەنگاو بۆ بەهێزکردنی ئاسایشی وزە و ماددە کانزاییەکان، یان ڕووبەڕووبوونەوە بە گۆڕانی ئاو و هەوا و فرەیی ژینگە، بۆ چەندین دەیە بە باشی دەرك ناکرێت. لەکاتێکدا کە ئاکامەکان بە تەواوی ئاشکران، کات بۆ هەنگاونان زۆر درەنگ بووە، بۆ نمونە، مرۆڤەکان لەگەڵ گۆڕانی ئاو و هەوا ئەوەندە گازە گوڵخانەکانییان بەرهەمهێناوە، کە گەرمای گۆی زەوی بەشێوەیەکی بێوێنە لە سەدهەزار ساڵی رابردو زیادییان کردووە. ئەگەرچی ئەو گەرمبوونەی هەوا لەئێستادا بەر پێنەگیراوە و نەگۆڕە، دوو یان سێ دەیە زیاتر درێژە دەکێشێت تا بڕی راستەقینەی گەرما لە ئاستی گۆی زەوی شایانی ئەندازەگرتن بێت.

دانانی ئاسایشی سەرچاوە سروشتییەکان، لەنێو نیگەرانییەکانی ئاسایشی نیشتمانی زۆر گرنگ دەبێت. کۆمەڵگە ئاسایشی نیشتمانی و ستراتیژییەکانی سەربازی و بە تایبەت شرۆڤەکارانی زانیاری، بەشێکی کەمی کۆمەڵگە پێکدەهێنن، کە لەگەڵ کارکردن لە جیهانی پڕ لە هەڕەشەی

نادیار، ئاشنای خشتەی زەمەنی ماوەدرێژن. وەزارەتی بەرگری وەك پێویست بۆ كۆمەڵێكی فراوان لە گریمانەكان بەرنامەڕێژی دەكات و بۆ بە ئەمرۆییكردنی میتۆدەكان و خوێندن، خوێندنی سیستمەكان و كەلوپەل، دەستنیشانكردنی ئەولەویەتەكان و ستراتیژییەكان، سود لەو بەرنامەڕێژییانە وەردەگرێت. ئەگەرچی وەزارەتی بەرگری دەتوانێت خۆی لەگەڵ گۆڕانی هەلومەرجە كورتماوەكان بگونجێنێت، تەنیا وەزارەتێكە، كە پێش چەند دەیەیەك بە پێشبینی هەلومەرجەكانی داهاتو بۆ بڕیاردانی ئێستا بەشێوەیەكی رێكوپێك لەبارەی داهاتو دەكۆڵێتەوە، ئەمەش بە ئاقاری راگەیاندنی بڕیاری هەنوكە، وەك بڕیاردانەكانی بودجە بۆ بڕی زۆر.

لە نەوتەوە بیگرە تا ئاو و ماددەی كانزایی ژیاری، ركابەری جیهانی بۆ سەرچاوە سروشتییەكان لە سەدەی بیست و یەكەم، سەردەكێشێتە بێسەروبەرەیی ئابوری، گرژی، ناسەقامگیری و تەنانەت شەڕەوە. هەر لەو دۆخەدا، ئاكامەكانی زیادبوونی بەكارهێنانی ئەو سەرچاوانە، هەروەك گۆڕانی ئاو و هەوا و لەناوچونی فراوانی جۆرەكانی ژیان، دەتوانرێت بە هەڕەشەی دوو ئەوەندە لەبەرچاو بگیرێن. كاتێك تێگەیشتنی میللەت لە هەڕەشە بگۆڕێت، دەركی چۆنییەتی گەیشتن بە ئاشتی و خۆشگوزەرانی، تەواو دەبێت. ساڵەكانی سەرەتای سەدەی نوێ، ئاسایشی وڵاتە یەكگرتووەكان - و زۆربەی وڵاتانی جیهان - بەشێوەیەكی زۆر و زەوەند، پەیوەندی بە (ئاسایشی سروشتی)، تێكڕای وڵاتانەوە دەبێت.

سەرچاوە:

موسسە فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین مللی ابرار معاصر تهران

www.tisri.org

بەرهەمە چاپکراوەکانی دەزگای ئایدیا

ژ	ناوی بەرهەم	نووسەر	وەرگێڕ	ساڵی چاپ
1	ئاشنابوون بە ئەفلاتوون		ڕێباز مستەفا	2014
2	ئاشنابوون بە سپینۆزا		کۆمەڵێک نووسەر	2014
3	ئاشنابوون بە کیرکەگارد		شۆڕش مستەفا	2014
4	ئاشنابوون بە شۆپنهاوەر		کۆمەڵێک نووسەر	2014
5	ئاشنابوون بە کارل پۆپەر		کۆمەڵێک نووسەر	2014
6	ئاشنابوون بە سانت ئۆگستین		کۆمەڵێک نووسەر	2014
7	ئاشنابوون بە سوقرات		لوقمان ڕەئووف	2014
8	ئاشنابوون بە ئەرستۆ		ڕێباز مستەفا	2014
9	ئاشنابوون بە تۆماس ئاکویناس		سروەناک محمود عوسمان	2014
10	ئاشنابوون بە جان جاک ڕۆسۆ		کۆمەڵێک نووسەر	2014
11	ئاشنابوون بە دیڤید هیوم		مستەفا زاهیدی	2014
12	ئاشنابوون بە نیچە		کۆمەڵێک نووسەر	2014
13	ئاشنابوون بە فرۆید		کۆمەڵێک نووسەر	2014
14	ئاشنابوون بە جۆن لۆک		هەڵا جەمالی	2014
15	ئاشنابوون بە لایبنز		کۆمەڵێک نووسەر	2014
16	ئاشنابوون بە فرێدریک هیگڵ		کۆمەڵێک نووسەر	2014
17	ئاشنابوون بە فەیلەسوفانی پێش سوکرات		عوسمان حەمە وەلی	2014
18	ئاشنابوون بە لودڤیگ ڤیتگنشتاین		کۆمەڵێک نووسەر	2014
19	ئاسمانی و شوێن		باوەڕ	2014
20	ئاشنابوون بە کریشنا مورتی		کۆمەڵێک نووسەر	2014
21	ئاشنابوون بە سکۆلاستیزم		کۆمەڵێک نووسەر	2014
22	ئاشنابوون بە سیمۆن دی بۆڤوار		کۆمەڵێک نووسەر	2014

23	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2014
24	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
25	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2014
26	[illegible]	ماجید خەلیل		2015
27	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2014
28	[illegible]	سیروان عەبدوڵڵا		2014
29	[illegible]	سابیر عەبدوڵڵا کەریم		2014
30	[illegible]	کۆمەڵێک نووسەر	[illegible]	2015
31	[illegible]	[illegible]		2015
32	[illegible]	[illegible]		2015
33	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2015
34	[illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
35	[illegible]	ماجید خەلیل		2015
36	[illegible]	[illegible]	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	2015
37	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]		2015
38	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
39	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
40	ئاشنابوون بە [illegible]	کۆمەڵێک نووسەر		2015
41	ئاشنابوون بە [illegible] 1	کۆمەڵێک نووسەر		2015

42	ئاشنابوون بە جۆن [illegible] 2	[illegible]	2015
43	ئاشنابوون بە هانا ئارێنت	[illegible]	2015
44	ئاشنابوون بە هیگل	[illegible]	2015
45	ئاشنابوون بە سارتەر	[illegible]	2015
46	ئاشنابوون بە نیچە	[illegible]	2015
47	ئاشنابوون بە ڤۆلتێر	[illegible]	2015
48	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2015
49	ئاشنابوون بە مارکس 1	[illegible]	2015
50	ئاشنابوون بە مارکس 2	[illegible]	2015
51	ئاشنابوون بە مارکس 3	[illegible]	2015
52	ئاشنابوون بە مارکس 4	[illegible]	2015
53	ئاشنابوون بە مارکس 5	[illegible]	2015
54	ئاشنابوون بە مارکس 6	[illegible]	2015
55	ئاشنابوون بە مارکس 7	[illegible]	2015
56	ئاشنابوون بە مارکس 8	[illegible]	2015
57	ئەزموونی مارکس لە [illegible]	[illegible] / [illegible]	2015
58	[illegible]	[illegible] / [illegible]	2015
59	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2015
60	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2015
61	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2015
62	ئاشنابوون بە گرامشی 1	[illegible]	2015
63	ئاشنابوون بە گرامشی 2	[illegible]	2015
64	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible]	2015
65	ئاشنابوون بە دیموکراسی	[illegible]	2015
66	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	2015

67	[illegible] 1	[illegible]		2015
68	[illegible] 3	[illegible]		2015
69	[illegible]	[illegible]		2015
70	[illegible]	[illegible]		2015
71	[illegible]	[illegible]		2015
72	[illegible]	[illegible]		2015
73	[illegible] 1	[illegible]		2015
74	[illegible] 2	[illegible]		2015
75	[illegible] 3	[illegible]		2015
76	[illegible]	[illegible]		2015
77	[illegible]	[illegible]		2015
78	[illegible]	[illegible]		2015
79	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2015
80	[illegible]	[illegible]		[illegible]
81	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2014
82	[illegible]	[illegible]		2014
83	[illegible]	[illegible]		2014

83	ئاشنابوون بە هایدگەر	[illegible]	2014
84	ئاشنابوون بە سپینۆزا	[illegible]	2014
85	ئاشنابوون بە پۆپەر	[illegible]	2014
86	ئاشنابوون بە [illegible]	[illegible] - [illegible]	2014
87	ئاشنابوون بە فرۆید	[illegible]	2014
88	ئاشنابوون بە لیۆتار	[illegible]	2014
89	ئاشنابوون بە لینین 1	[illegible]	2014
90	ئاشنابوون بە لینین 2	[illegible]	2014
91	ئاشنابوون بە ترۆتسکی	[illegible]	2014
92	ئاشنابوون بە بێرتراند ڕاسڵ	[illegible]	2014
93	ئاشنابوون بە [illegible] 1	[illegible]	2014
94	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	2014
95	ئاشنابوون بە ئەفلاتوون	[illegible]	2014
96	ئاشنابوون بە ڕۆزا لوکسەمبورگ	[illegible]	2014
97	ئاشنابوون بە ڕۆزا لوکسەمبورگ	[illegible]	2014
98	ئاشنابوون بە کریشنا مورتی	[illegible]	2014
99	ئاشنابوون بە [illegible] 1	[illegible]	2014
100	ئاشنابوون بە [illegible] 2	[illegible]	2014
101	[illegible]	[illegible]	2014
102	[illegible]	[illegible]	2014
103	[illegible]	[illegible]	2014

2004	سۆران عەلی	[illegible]	105
2004	[illegible]	[illegible]	106
2004	سۆران عەلی	[illegible]	107
2004	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	[illegible]	108
2004	[illegible]	[illegible]	109
2004	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	[illegible]	110
2004	جەلال [illegible]	[illegible]	111
2004	[illegible]	[illegible]	112
2004	[illegible]	[illegible]	113
[illegible]	[illegible]	[illegible]	114
2004	[illegible]	[illegible]	115
2004	[illegible]	[illegible]	116
2004	جەلال [illegible]	[illegible]	117

2014	[illegible]	[illegible]	118
2014	[illegible]	[illegible]	119
2014	[illegible]	[illegible]	120
2014	[illegible]	[illegible]	121
2014	[illegible]	[illegible]	122
2014	[illegible]	[illegible]	123
2014	[illegible]	[illegible]	124
2014	[illegible]	[illegible]	125
2014	[illegible]	[illegible]	126
2014	[illegible]	[illegible]	127
2014	[illegible]	[illegible]	128
2014	[illegible]	[illegible]	129
2014	[illegible]	[illegible]	130
2014	[illegible]	[illegible]	131
2014	[illegible]	[illegible]	132
2014	[illegible]	[illegible]	133
2014	[illegible]	[illegible]	134
2014	[illegible]	[illegible]	135

2016	دڵشاد محەمەد - هێمن تاهیر	ژنێك لەناو سەردەستەی میلیشیاکاندا	136
2016	هاوار محەمەد	مارکس و رەخنەی سیاسەت	137
2016	یوسف محەمەد بەرزنجی	لەبڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان	138
2016	دانا شوانی	فەلسەفە لەئێستادا	139
2016	دکتۆر حەمید عەزیز	تیۆری زانینی زانستییانە	140
2016	دانا شوانی	مارکس و ئازادی	141
2016	ئیسماعیل ئیسماعیل زادە	شرۆڤەی ئەفسانەی سیزیف	142
2016	ماجد خەلیل	سەلەفییەت لەکوردستانی ئێران	143
2016	سۆران عەلی	هەژموونی نەوت	144
2016	سمکۆ محەمەد	دەوڵەت	145
2016	محەمەد چیا	مێژووی ئابوری جیهان	146
2016	خەڵەف غوفوور	لەتوڵەیتوڵەوە بۆ ناوزەنگ	147
2016	محەمەد فاتح	پارت و رێکخراوە سیاسییەکان لە تورکیا	148
2016	د. لوقمان رەئوف	دەقی شیعری کوردی لەڕوانگەی سیمیۆلۆژییەوە	149
2016	وریاغەفوری	تیۆری چوارەمی سیاسەت	150
2016	رامیارمەحمود	هونەری شێوەکاری نوێ	151
2016	حەسەن بارام	جیهانگیری لە ڕوانگەی جیاوازەوە	152
2017	بابان ئەنوەر	پاکستان، گۆڕانکارییەکان	153
2017	ماجد خەلیل	پەیوەندییەکانی ئێرانو هندستان	154
2017	محەمەد چیا	چین و ئێران	155
2017	ئەرسەلان حەسەن	ژنان لەبەهاری عەرەبیدا	156

157	سیستەمی نێودەوڵەتی	ئارام مەحمود	2017
158	ڕکابەری ئەمریکاو ئێران	کۆشان عەلی زەمانی	2017
159	کاریگەرییەکانی دابەزینی نرخی نەوت	سابیر عەبدوڵڵا	2017
160	پێگەی ئێران لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا	بەختیار ئەحمەد ساڵح	2017
161	مۆریتانیا	شاناز هیرانی	2017
162	هەرێمی کوردستان و ململانێ ناوچەییەکان	ئەنوەر حسێن (بازگر)	2017
163	فەلسەفەی هانا ئارێنت	ئارام مەحمود	2017
164	نەوت بەرامبەر زەوی	سابیر عەبدوڵڵا کەریم	2017
165	پوختەی سەرمایەی مارکس	بابان ئەنوەر	2017
166	چوارینەی دیموکراسی	خالید کەریم محەمەد	2017
167	النفوذ الهلال الشيعي	علي محمد صالح	2017
168	دەسەڵاتی نەرمی قەتەر	ئەرسەلان حەسەن	2017
169	سۆفیزم لە ئاسیای ناوەڕاستدا	عەبدوڵڵا مەلا ئەحمەد ئاوایی	2017
170	لەئیسلامی قورئانەوە بۆ ئیسلامی فەرموودە	سۆران سێوکانی	2017
171	مێژووی درۆ	هاوار محەمەد	2017
172	پرسی کورد	ماجد خەلیل	2017
173	پۆست کۆمۆنیزم	ئەرسەلان حەسەن	2017
174	پرۆگرامە ئەتۆمیەکان	جەواد حەیدەری	2017
175	پەیوەندی رووسیاو ئەمریاک	ئەرسەلان حەسەن	2017
176	میواندۆستی	هاوار محەمەد	2017
177	بەرەو ئاشتی	ڕێبین ڕەسوڵ	2017
178	ڕۆشنگەری چییە؟	ڕێبین ڕەسوڵ	2017
179	لێکۆڵینەوەی ئەدەبی	یوسف ئەحمەد مەنتک	2017